

**ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА
АН СРСР Є.М. ЛАВРЕНКА (1900–1987 рр.) В УКРАЇНІ**

Метою статті, на основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу, є дослідження природоохоронної діяльності академіка АН СРСР Є.М. Лавренка (1900-1987 рр.) та його ролі у збереженні флори України. Результати дослідження показали, що зацікавленість проблемою охорони природного середовища у вченого проявилася ще в період його навчання у Харківському університеті під впливом учителя В.І. Талієва. Узагальнюючий висновок зводиться до того, що Є.М. Лавренко – перший на теренах Радянського Союзу розпочав фахову діяльність з охорони природи: розгорнув активну роботу з організації нових і збереження існуючих заповідників, систематизував списки цілих територій України, склав карти заповідних територій Степової зони, розробив план географічної мережі заповідників СРСР і програму-інструкцію з організації охорони ботанічних об'єктів, що сприяло збереженню біорізноманіття країни та розвитку природоохоронної справи у всесоюзному та міжнародному масштабі.

Ключові слова: Є.М. Лавренко, геоботаніка, охорона природи, цілині території, заповідники.

У системі біологічних наук кожен науковий напрям у своєму становленні проходить декілька етапів – від простого спостереження через опис і систематизацію експериментальних досліджень до повнішого оволодіння предметом. Персоналізація української історії науки дає змогу визначити етапи розвитку наукових напрямів, надає історії вітчизняної науки й техніки портретної конкретики, у сукупності визначає актуальність поставленої проблеми. Формування охорони природи як руху та ідеології пов'язане з іменем видатного вченого, геоботаніка і ботаніко-географа, природоохоронця академіка АН СРСР Євгена Михайловича Лавренка (1900-1987 рр.). Особливо великі його заслуги у вивченні флори і рослинності аридних і субаридних країн, у галузі теорії ботаніко-географічного районування, картографування рослинності та її класифікації, історії флори і рослинності, структури рослинного покриву, вчення про біосферу та фітогеосферу і низки інших розділів ботанічних наук, що вивчають ботаніко-географічні та ценологічні закономірності фітогеосфери Землі. Разом з тим, Є.М. Лавренко зробив вагомий внесок у справу охорони природи України та Радянського Союзу, брав активну участь у створенні заповідних ділянок, ставши одним із перших учених країни, котрі ґрунтовно займалися цим питанням.

Окремі аспекти вищенаведеної проблеми знайшли відображення у біографічних працях З.М. Крамишевої [5, с. 49-51], В.Д. Александрової [1, с. 735-761], Р.В. Камеліна [4, с. 129-137], а також довідникових виданнях [3], присвячених ученому, де побіжно згадується його природоохоронна робота. Аналіз історіографічних напрацювань попередників вказує на ту обставину, що діяльність видатного вченого Є.М. Лавренка з охорони природи все ще потребує додаткових дослідницьких зусиль. Відповідно до цього, завданням статті є на основі методів конкретно-історичного, порівняльного та проблемно-хронологічного аналізу дослідити основні напрями науково-організаційної діяльності академіка АН СРСР Є.М. Лавренка з охорони природи, визначити чинники становлення його як ученого-природоохоронця.

Є.М. Лавренко народився 23 лютого 1900 р. в м. Чугуєві Харківської губернії в сім'ї ветеринарного лікаря. Його батько, який був членом Харківського товариства любителів природи, добре знав місцеву флору і фауну, багато розповідав хлопчикові про свої екскурсії в природу, а пізніше брав його в подорожі, показуючи і називаючи рослини російською та латинню. В автобіографічних записках Є.М. Лавренко написав про свого батька як першого наставника, який навчив його любити природу з усіма живими її мешканцями і відчувати пануючу в ній красу і гармонію. [5, с. 49].

У 1918 р. Є.М. Лавренко закінчив Харківську гімназію, впродовж навчання глибоко і цілеспрямовано займаючись ботанікою, і вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Майбутній учений виховувався в навчальному закладі на класичних традиціях, його вчителями були університетські професори-ботаніки В.І. Талієв, автор підручників з ботаніки та визначників рослин Європейської частини СРСР, і В.М. Арнольд, автор першого російського підручника з альгології.

З В.І. Талієвим, ще до вступу в університет, Є.М. Лавренка навесні 1917 р. познайомив товариш, один із відомих природоохоронців, на той час студент харківського вишу, М.І. Котов [6, с. 151]. Під час навчання Є.М. Лавренко вступив до відомої природоохоронної організації – Харківського товариства любителів природи (ХТЛП), створеного й очолюваного піонером охорони природи В.І. Талієвим. Товариство влаштувало виставки з природоохоронної справи, організовувало засідання, на яких виступали видатні вчені з різних розділів природознавства. ХТЛП випускало «Бюллетень Харьковского общества любителей природы», в якому публікувалися статті з загальних питань природознавства, а також красномовний матеріал з природи Харківської губернії та інших територій півдня Європейської частини країни. У журналі був великий розділ рецензій на книги з природознавства [6, с. 152]. Природоохоронні погляди молодого Є.М. Лавренка – заслуга його вчителя В.І. Талієва. Саме учитель сприяв публікації першої статті 17-річного студента «К флоре Харьковского у.» (1918 р.) «Бюллетене Харьковского общества любителей природы» [8, с. 28-30], давав книги зі своєї бібліотеки, здійснив з ним кілька екскурсій на крейдяні відслонення р. Дінця, залучив до визначення гербарних зборів експедиції з вивчення рослинності Харківського губерньського земства [5, с. 49].

Починаючи з перших років своєї роботи консерватором Гербарію Харківського ботанічного саду (1921 р.), під час навчання в аспірантурі науково-дослідної кафедри ботаніки при Харківському інституті народної освіти (1922 р.), працюючи на посаді завідувача Гербарію Харківського ботанічного саду (1926 р.), завідувача Гербарію та Відділу геоботаніки Українського інституту прикладної ботаніки (1928 р.), завідувача Секції геоботаніки Українського інституту агрогрунтознавства (1930 р.), Є.М. Лавренко незмінно приділяв велику увагу природоохоронним питанням. У 20-х рр. він опублікував низку статей, присвячених охороні природи в Україні, серед найцікавіших з них слід відмітити: «Охорона природи на Україні» [11, с. 162-179], де він детально охарактеризував положення про охорону природи на Україні, навів перелік і опис наявних заповідників, парків, заказників, ділянок степової цілини тощо, вказав установи, які видають охороною цих цінних природних об'єктів, писав про завдання їх збереження, а також праці «Рослинність цілинних степів України та їх охорона» [15, с. 20-33], «Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона» (спільно з П. Погребняком) [9, с. 10-30].

З 1926 р. до грудня 1929 р. Є.М. Лавренко очолював Харківську крайову комісію охорони пам'ятників культури та природи [3, с. 3]. Такі комісії – державно-громадські міжвідомчі органи охорони пам'яток при крайових інспектурах охорони пам'ятників культури та природи, функціонували в УСРР в 1920-30-х рр. ХХ ст. Склалися з представників виконавчої влади, вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, архівів, музеїв, наукових та красномовних товариств, партійних, комсомольських і профспілкових органів. Комісії виконували дорадчо-консультативні та координаційні функції з метою забезпечення охорони пам'яток відповідно до затвердженого Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК) та Радою Народних Комісарів УСРР «Положення про охорону пам'ятників культури і природи» (1926 р.).

Є.М. Лавренко брав участь в організації заповідників:

– Хомутовський степ, розташований на кордоні з Ростовською областю Росії за 20 км від узбережжя Азовського моря, площею 1 030,4 га. У минулому ця територія була табунною толокою Війська Донського, де випасався кінський молодняк. Початок охоронному режиму належить до 1926 р., коли Маріупольський окружний виконком

прийняв ухвалу «Про організацію місцевого заповідника «Хомутовський степ». Тоді він був переданий Маріупольському краєзнавчому музею. У 1936 р. Хомутовський степ став заповідником обласного значення, в 1947 р. отримав статус державного заповідника республіканського значення. У 1961 р. заповідник увійшов до складу Українського державного степового заповідника АН УРСР (нині НАН України) і став науково-дослідною базою Інституту ботаніки АН УРСР. 6 липня 1928 р. Технічною радою Маріупольського окружного земельного відділу було прийнято рішення про організацію на території заповідника Хомутовський степ радгоспу. Як крайовий інспектор Харківської інспектури охорони природи Є.М. Лавренко вжив найрішучіших заходів на захист степового заповідника, і Хомутовський степ вдалося відстояти;

– Михайлівська цілина – створений у 1928 р. площею 202 га степовий природний заповідник, розташований на заході Лебединського району Сумської області, єдина в Україні цінна ділянка лучного степу в лісостеповій зоні.

У Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву РАН у фонді ученого зберігся його звіт як крайового інспектора охорони природи за 1927-1928 рр. «...Організовано два заповідника місцевого значення: 1) цілина Михайлівського кінзавода на Сумщині (майже єдина цілина лісостепової смуги України) – оголошена за нашою ініціативою Сумським ОВК від 31.5.1928 р.; 2) бір Гетьманщина на Полтавщині – за ініціативою Полтавського Державного музею. ...За дорученням Бюро Українського комітету охорони природи закінчив складання списку цілин всієї України (в списку всього 264) та складена карта степових цілин та степових заповідників (бажаних та існуючих)» [2, арк. 1-3]. З 1930 р. Є.М. Лавренко призначено заступником центрального інспектора Українського комітету охорони пам'яток природи. У середині 1930-х рр. у зв'язку з реорганізацією Наркомосу УСРР та репресіями більшості провідних пам'ятознавців крайові комісії фактично припинили існування.

У 20-30-х рр. з-під пера Є.М. Лавренка вийшло більше двох десятків наукових робіт, присвячених становищу охорони природи в країні, а також інвентаризації та заповіданню цілинних степів, лісів, боліт, місць зростання рідкісних рослин. Ці матеріали публікувалися в журналах «Вісник природознавства», «Краєзнавство». З 1927 р. Український комітет охорони пам'яток природи розпочав випуск спеціальних збірників «Охорона пам'яток природи на Україні». Виходили вони під редакцією О.С. Федоровського і Є.М. Лавренка.

Особливе значення Є.М. Лавренко приділяв заповіданню степів. «Досі дехто вважає, що охорона природи – це якась вузько академічна, так би мовити, музейна робота. Але це, звичайно, не так. Не кажучи вже про те, що заповідні ділянки незміненої людиною природи можуть мати величезне світове значення, а з вивченням природи цілинних степів і, в першу чергу, рослинності і ґрунтів, поєднуються також кардинальні питання народного господарства країни... Охорона цілинних степів має велике значення також і з точки зору вивчення розвитку степового ґрунту – чорнозему і різних його підтипів і варіантів. Природна рослинність є одним з найголовніших елементів створення ґрунту, так як вона залишає в ґрунті перегній (гумус). Людина, що знищує природну рослинність і розорює верхні шари ґрунту, порушує цим нормальний процес еволюції ґрунту» [15, с. 21]. Оpubлікована у «Вістях ВУЦВК» у січні 1927 р. стаття Є.М. Лавренка [16, с. 5], присвячена цьому ж питанню, дала великий поштовх охороні степів.

У 1934 р. Є.М. Лавренко перейшов на роботу в Ботанічний інститут АН СРСР (Ленінград), таким чином розгорнувши масштаб своєї діяльності. У 1935 р. Президія АН СРСР присудила йому вчений ступінь доктора біологічних наук без захисту дисертації, а з 1938 р. учений займав посаду завідувача відділу геоботаніки Ботанічного інституту АН СРСР. У 1946 р. Є.М. Лавренко обрано членом-кореспондентом АН СРСР [3, с. 11-12].

У 1957 р. Є.М. Лавренко очолив групу видатних радянських учених (В.Г. Гептнер, С.В. Кириков і О.М. Формозов) з розробки плану географічної мережі заповідників СРСР, який був опублікований у 1958 р. у бюлетені «Охрана природы и заповедное дело в СССР» [13, с. 3-92]. Незважаючи на те, що деякі пропозиції вчених так і не були втілені в життя,

ця праця дала великий поштовх у розвитку заповідної справи в СРСР. У 1958 р. вчений взяв участь у Всесоюзній нараді із заповідників, проведеній Московським товариством дослідників природи.

У 1968 р. Є.М. Лавренка обрано академіком АН СРСР. З 1963 р. до 1973 р. він очолював Всесоюзне ботанічне товариство [3, с. 11-12]. В 60-70-х рр. учений неодноразово виступав на відповідальних нарадах про необхідність збереження не лише цінних природних ландшафтів і рослинних угруповань, але широко ставив проблему охорони флори нашої країни, закликав до заходів щодо збереження її генного фонду.

У 1969 р. Є.М. Лавренко (спільно з А.М. Семеновою-Тян-Шанською) розробив і опублікував в «Ботаническом журнале» «Програму-інструкцію по організації охорони ботанических объектов» [14, с. 1269-1277]. У ній розглянуто розробку режиму охорони, заходи пропаганди, конкретні питання організації заповідних ботанічних об'єктів і ведення в них наукової роботи, подано огляд ботанічних об'єктів охорони в заповідниках і поза ними: охорона окремих видів рослин, охорона типових рослинних угруповань (спільнот, едифікатори яких є рідкісними видами; спільнот на околиці ареалу і реліктових; спільнот, яким загрожує знищення), охорона ботанічних пам'яток, до яких відносяться унікальні старі дерева, дерева, посаджені на честь історичної події або історичною особою, старі священні гаї та дерева; охорона окремих урочищ (еталонів найбільш характерних типів лісу, болотних масивів, крейдових відслонень з їх унікальною стенотопною флорою) тощо.

З інших важливих природоохоронних робіт Є.М. Лавренка слід назвати статті «Об охране ботанических объектов в СССР» [10, с. 6-13], «Генофонд растительного мира СССР» [7, с. 99-100], і спільно з Л.В. Денисовою «Охрана и организация изучения редких и исчезающих видов растений» [12, с. 208-211].

Вчений неодноразово виступав на захист заповідників. У травні 1972 р., разом з академіком Б. Биковським і членом-кореспондентом АН СРСР Ан. Федоровим, він написав листа до ЦК КПУ з пропозицією передати Асканію-Нова з відання ВАСГНІЛ в АН УРСР [17, арк. 36].

Таким чином, на основі вищевикладеного матеріалу можна стверджувати, що Є.М. Лавренко – перший на теренах Радянського Союзу розпочав фахову природоохоронну діяльність як інспектор Харківської крайової комісії охорони пам'яток культури та природи. Його становлення як ученого-прородоохоронця відбулося у харківський період (1918-1934 рр.) творчого шляху, під час навчання в університеті під впливом В.І. Талієва. Учений розгорнув активну роботу з організації нових і збереження існуючих заповідників, систематизував списки цілих територій України, склав карти заповідних територій Степової зони, розробив план географічної мережі заповідників СРСР та програму-інструкцію з організації охорони ботанічних об'єктів, що сприяло збереженню біорізноманіття країни та розвитку природоохоронної справи у всесоюзному та міжнародному масштабі.

Джерела та література

1. Александрова В.Д. Е.М. Лавренко: (к 70-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности) / В.Д. Александрова, З.В. Карамышева // Бот. журн. – 1970. – Т. 55, № 5. – С. 735-761.
2. Архив Санкт-Петербургского отделения РАН, ф. 996, оп. 1, д. 5, л. 1-3.
3. Евгений Михайлович Лавренко. Материалы к библиографии ученых СРСР. – М.: Наука, 1974. – 111 с.
4. Камелин Р.В. Евгений Михайлович Лавренко (к 100-летию со дня рождения) / Р.В. Камелин // Бот. журн. – 2000. – Т. 85, № 2. – С. 129-137.
5. Карамышева З.В. Евгению Михайловичу Лавренко 100 лет / З.В. Карамышева // Степной бюлетень. – Новосибирск: НИЦ ОИГТМ СО РАН, Издательский дом «Манускрипт», 2000. – № 6. – С. 49-51.
6. Лавренко Е.М. Воспоминания / Е.М. Лавренко // Бот. журн. – 2000. – Т. 85, № 2. – С. 140-156.

7. Лавренко Е.М. Генофонд растительного мира СССР / Е.М. Лавренко / Ресурсы биосферы на территории СССР. Научные основы их рационального использования и охраны. – М.: Наука, 1971. – С. 99-110.
8. Лавренко Е.М. К флоре Харьковского у. / Е.М. Лавренко // Бюлл. Харьковского общества любителей природы. – 1918. – № 2-3. – С. 28-30.
9. Лавренко Є. Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона / Є. Лавренко, П. Погребняк // Краєзнавство. – 1929. – № 1-2. – С. 10-30.
10. Лавренко Е.М. Об охране ботанических объектов в СССР / Е.М. Лавренко / Вопросы охраны ботанических объектов. – Л.: Наука, 1971. – С. 6-13.
11. Лавренко Є.М. Охорона природи на Україні / Є.М. Лавренко // Вісник природознавства. – 1927. – № 3-4. – С. 162-179.
12. Лавренко Е.М. Охрана и организация изучения редких и исчезающих видов растений / Е.М. Лавренко, Л.В. Денисова // Ресурсы биосферы на территории СССР. Научные основы их рационального использования и охраны. – М.: Наука, 1971. – С. 208-211.
13. Лавренко Е.М. Перспективный план географической сети заповедников СССР (Проект) / Е.М. Лавренко, В.Г. Гепнер, С.В. Кириков, А.Н. Формозов // Охрана природы и заповедное дело в СССР. – 1958. – № 3. – С. 3-92.
14. Лавренко Е.М. Программа-инструкция по организации охраны ботанических объектов / Е.М. Лавренко, А.М. Семенова-Тян-Шанская // Бот. журн. – 1969. – Т. 54, № 8. – С. 1269-1277.
15. Лавренко Є.М. Рослинність цілинних степів України та їх охорона / Є.М. Лавренко // Краєзнавство. – 1928. – № 6-10. – С. 20-33.
16. Лавренко Є.М. Цілинні степи України і потреба їхньої охорони / Є.М. Лавренко // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 11/1. – № 8. – С. 5.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 513, арк. 36.

REFERENCES

1. Aleksandrova V.D. E.M. Lavrenko: (k 70-letiyu so dnya rozhdeniya i 50-letiyu nauchnoy deyatelnosti) / V.D. Aleksandrova, Z.V. Karamysheva // Bot. zhurn. – 1970. – T. 55, № 5. – S. 735-761.
2. Arkhiv Sankt-Peterburgskogo otdeleniya RAN, f. 996, op. 1, d. 5, l. 1-3.
3. Evgeniy Mikhaylovich Lavrenko. Materialy k bibliografii uchenykh SRSR. – M.: Nauka, 1974. – 111 s.
4. Kamelin R.V. Evgeniy Mikhaylovich Lavrenko (k 100-letiya so dnya rozhdeniya) / R.V. Kamelin // Bot. zhurn. – 2000. – T. 85, № 2. – S. 129-137.
5. Karamysheva Z.V. Evgeniyu Mikhaylovichu Lavrenko 100 let / Z.V. Karamysheva // Stepnoy byuleten. – Novosibirsk: NITs OIGGM SO RAN, Izdatelskiy dom «Manuskript», 2000. – № 6. – S. 49-51.
6. Lavrenko E.M. Vospominaniya / E.M. Lavrenko // Bot. zhurn. – 2000. – T. 85, № 2. – S. 140-156.
7. Lavrenko E.M. Genofond rastitelnogo mira SSSR / E.M. Lavrenko / Resursy biosfery na territorii SSSR. Nauchnye osnovy ikh ratsionalnogo ispolzovaniya i okhrany. – M.: Nauka, 1971. – S. 99-110.
8. Lavrenko E.M. K flore Kharkovskogo u. / E.M. Lavrenko // Byull. Kharkovskogo obshchestva lyubiteley prirody. – 1918. – № 2-3. – S. 28-30.
9. Lavrenko Ie. Lisovi pamiatky pryrody na Ukraini ta yikh okhorona / Ie. Lavrenko, P. Pohrebniak // Kraieznavstvo. – 1929. – № 1-2. – S. 10-30.
10. Lavrenko E.M. Ob okhrane botanicheskikh obektov v SSSR / E.M. Lavrenko / Voprosy okhrany botanicheskikh obektov. – L.: Nauka, 1971. – S. 6-13.
11. Lavrenko Ie.M. Okhorona pryrody na Ukraini / Ie.M. Lavrenko // Visnyk pryrodnavstva. – 1927. – № 3-4. – S. 162-179.
12. Lavrenko E.M. Okhrana i organizatsiya izucheniya redkikh i ischezayushchikh vidov rasteniy / E.M. Lavrenko, L.V. Denisova // Resursy biosfery na territorii SSSR. Nauchnye osnovy ikh ratsionalnogo ispolzovaniya i okhrany. – M.: Nauka, 1971. – S. 208-211.
13. Lavrenko E.M. Perspektivnyy plan geograficheskoy seti zapovednikov SSSR (Proekt) / E.M. Lavrenko, V.G. Gepner, S.V. Kirikov, A.N. Formozov // Okhrana prirody i zapovednoe delo v SSSR. – 1958. – № 3. – S. 3-92.

14. Lavrenko E.M. Programma-instruktsiya po organizatsii okhrany botanicheskikh obektov / E.M. Lavrenko, A.M. Semenova-Tyan-Shanskaya // Bot. zhurn. – 1969. – Т. 54, № 8. – S. 1269-1277.
15. Lavrenko Ie.M. Roslynnist tsilynnykh stepiv Ukrainy ta yikh okhorona / Ie.M. Lavrenko // Kraieznavstvo. – 1928. – № 6-10. – S. 20-33.
16. Lavrenko Ie.M. Tsilynni stepy Ukrainy i potreba yikhnoi okhorony / Ie.M. Lavrenko // Visti VUTsVK. – 1927. – 11/1. – № 8. – S. 5.
17. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 32, spr. 513, ark. 36.

Дрозд П. Природоохранная деятельность академика АН СССР Е.М. Лавренко (1900-1987 гг.) в Украине.

Целью статьи, на основании методов конкретно-исторического, сравнительного и проблемно-хронологического анализа, является исследование природоохранной деятельности академика АН СССР Е.М. Лавренко (1900-1987 гг.) и его роли в сохранении флоры Украины. Результаты исследования показали, что заинтересованность проблемой охраны окружающей природной среды в ученого проявились еще в период его обучения в Харьковском университете под влиянием учителя В.И. Талиева. Обобщающий вывод сводится к тому, что Е.М. Лавренко – первый на территории Советского Союза начал профессиональную деятельность по охране природы: развернул активную работу по организации новых и сохранению существующих заповедников, систематизировал списки целинных территорий Украины, составил карты заповедных территорий степной зоны, разработал план географической сети заповедников СССР и программу-инструкцию по организации охраны ботанических объектов, что способствовало сохранению биоразнообразия страны и развитию природоохранного дела во всесоюзном и международном масштабе.

Ключевые слова: Е.М. Лавренко, геоботаника, охрана природы, целинные территории, заповедники

Drozd P. Environmental activities of the Academician of the USSR academy of sciences YE.M. Lavrenko (1900-1987) in Ukraine.

The aim of the article is to explore the environmental activities of the Academician of the USSR Academy of Sciences Ye.M. Lavrenko (1900-1987) and his role in preserving the flora of Ukraine using the methods of concrete historical, comparative and problem-chronological analysis. The results of the study demonstrated that the scientist showed interest in the problems of the environment protection during his studies at Kharkiv University under the influence of his teacher V.I. Taliiev. Generally it is possible to conclude that Ye.M. Lavrenko appeared to be the first in the territory of the Soviet Union to start the professional activities for nature protection: launched active work on establishing new and maintaining the existing reserves, systematized lists of virgin territories of Ukraine, made maps of protected areas of the Steppe, developed a plan for geographical network of the USSR reserves and program-instruction on organization protection of botanical objects, contributing to the country's biodiversity and development of environmental affairs in the Union and internationally.

Keywords: Ye.M. Lavrenko, geobotany, nature protection, virgin territories, reserves.

Одержано 1.10.2015.